

Kräinkt längst in i själen

"De stal å de tog, de ljög och de..." Tage förlorar sig i svordomar. Fastän han sitter mindre än en meter från mig tvärs över köksbordet, skriker han så högt att orden säkert skulle nått från en fjälltopp på ena sidan Björkvattnet till en annan på andra sidan sjön. "De är banditer". Han talar om samerna.

Eller rättare: om samerna i Vapstens sameby i Västerbotten. Eller ännu mer precist: om de nordsamiska renägarna i detta sydsamiska område. Är det några Tage Östergren hatar mer än några andra människor i denna värld är det just den lilla gruppen renägare. Själv är han sydsame, eller ursame som han säger för att markera den himmelsvida distansen till de inflyttade nordsamerna. Och han tycker sig ha goda skäl att avsky dem. De tog hans renskötselrätt. De tog hans renar. De tog hans samerätt. De tog hans heder. När Tage gjorde motstånd hamnade han i fängelse. Dessutom stal staten mark och vatten som slakten ägt i generationer. "De tog allt!" säger Tage och ögonen glöder svarta.

Vad som här ska berättas är en lång och mycket komplicerad historia om hur en människa kränkts ända in i sitt innersta. Att läsa den kräver koncentration. För att förstå vad den egentligen handlar om behövs tålamod och intresse. Men den som orkar får å andra sidan veta något som det tagit femtio år reda ut och lika lång tid att berätta.

Några veckor innan Tages utbrott hemma i köket i den lilla fjällbyn Ängesdal som ligger några mil nordväst om Tärnaby, träffades vi på regionsjukhusets patienthotell i Umeå. Tage ville absolut att vi skulle ses på kvällen, han hade några viktiga papper han ville visa mig. Under dagen hade han behandlats för en svår sjukdom och berättade att han brukade må hemskt dåligt efteråt. Han lät allt annat än pigg och jag tvekade och frågade mycket noga för att försäkra mig om att han verkligen orkade träffa mig. Jodå, papperen var viktigare än något annat. När vi träffades i hotellets cafeteria på bottenvåningen satt han böjd till en krok och hade uppenbarligen mycket ont. Han kan bara sitta still några minuter åt gången mellan de smärtsamma toalettbesöken. "Du måste få se dem" sa han. "Papperen." Han halade fram ett brunt kuvert. Vad kuvertet innehöll kan vi för ögonblicket lämna därhän, den historia han hade att berätta är mycket mer komplicerad och svårare än de små brottstycken ur den som dessa få papper innehöll. Ändå är papper i vid mening otroligt viktiga i sammanhanget. "Hur många har du egentligen" frågade jag. "Jag har väl tre" svarade han. "Vadå tre?" "Tre kubikmeter på vinden." Jag baxnar vid tanken på hur många tusen sidor det måste vara. "Nej, förresten..." sa Tage när jag tystnat. "Det är nog fyra. Jag glömde kubikmetern i källaren..."

Tage har samlat papper i nästan femtio år. De ligger i lådor och kartonger och hänger i pärmar i huset som ligger vackert beläget ett stenkast från den långsträckta sjön Björkvattnet. Han fyller snart sjuttio år, är kraftigt byggd och lite under medellängd, mörk i hår och uppsyn. Det första intrycket var att han är som huggen ur en fjälltopp till både kropp och själ. Hård. Det andra intrycket, som infann sig först efter en tid, nyanserade och framför allt fick

stenfasaden sin förklaring. Allt började i barndomen. "Mamma hade ju renar" sa han. "'Dra åt helvete lappdjävel' lät det när man var med svenskarna. Och från nordlapparna fick man höra 'Dra åt helvete, datje'. Man var ju inte hemma någonstans." ('Datje' är ett samiskt skällsord för ickesamiska nordbor. Ett ord som säger att du hör inte hit och att du är sämre än oss.) "Jag hade ingen identitet" säger Tage. "Och vart jag än for så blev jag svuren åt. Hundarna hade det bättre än vi. En hund hade i alla fall en stamtavla."

Vad han talar om är den tragedi som följde i spåren av den förflyttning av nordsamer söderut längs hela fjällkedjan som började på 1920- och slutade på 1940-talet. Bakgrunden var hundra år av gränstvister på nordkalotten mellan Sverige, Finland, Norge och Ryssland. Konflikterna kulminerade med att Norge begränsade sommarbetet för samerna i Karesuandostrakten. De fick välja mellan att slakta ut sina renar eller att flytta. Till Vapstens sameby kom ett antal nordsamiska familjer och med sig förde de sin traditionella extensiva renskötsel som väsentligt skilde sig från den intensiva renskötseln i Västerbottens fjäll. Nordsamerna lät renarna ströva fritt utan större bevakning till skillnad mot sydsamerna som brukade hålla sina renar väl samlade och under sträng uppsikt. Sydsamernas renar sögs upp i nordsamernas hjordar och försvann i mängden. "De stal" säger Tage frankt. För några år sedan talade jag med en av nordsamerna och hans förklaring var att 'man måste vara med ute i renskogen, annars förlorar man sina renar' och det lät som en självklarhet. Tage plockar fram ett polisförhørsprotokoll där en nordsame vittnar mot en annan nordsame. "Han gick för långt" säger Tage som förklaring till att den ene anmälde den andre, trots att huvudregeln var att renägarna brukade hålla ihop utåt och själva klara upp inbördes tvister. Av protokollet framgår i detalj hur renstölderna och ommärkningarna gått till. De båda renägarna är döda och därför går inte sanningshalten i just den här historien att värdera exakt. Av åtskilliga samtal med andra renskötare framgår dock att det inte är ovanligt att renar byter ägare utan något egentligt köp ägt rum. Underförstått: den som inte hänger med får räkna med att någon annan är där med kniven i renörat. En slags vildavästernmentalitet råder där den starke tar sin rätt. Samtidigt finns subtila gränser som inte får överträdas, det får vara någon måtta och omåtta kan som sagt leda till polisanmälan.

Tage berättar åtskilliga historier om renstölder. En del finns dokumenterade i polisförhørsprotokoll, andra går inte att i detalj verifiera bland annat därför att de inblandade är döda sedan många år, men helt klart är att renar bytt ägare på märkliga vis. Solklart är i alla fall att idag finns inga sydsamer kvar i Vapstens sameby, men undantag för en person som nyligen återvann medlemskapet efter många år av tvister. Det är som "Nord och Syd", den gamla TV-serien om inbördeskriget i USA, med den skillnaden att här framstår Syd som God och Nord som Ond. Men verkligheten är ingen svartvit TV-serie utan full av nyanser. För nordsamerna var det ingen lätt sak att ge sig iväg till ett främmande sameland utan annat med sig än de kunde bära. Sydsamerna talade sydsamiska och svenska, själva talade de mest nordsamiska och finska. Kulturerna krockade på flera sätt och ur det växte den svåraste av alla inomsamiska konflikter. För Tage tog det trettiofem år av ständiga bråk innan han vann det minsta lilla erkännande som same. En delseger kom i Lycksele tingsrätt 1988. "Jag hade blivit anklagad för olaga

renskötsel" berättar han. Bakgrunden var långvariga motsättningar mellan medlemmarna i Vapstens sameby och 'Östergrensgruppen' som bestod av hans familj och några andra så kallade ursamer. Under hela konflikten som pågått sedan början av 1960-talet stod lantbruksnämnden bakom samebyn. "En nordlapp brände våra gamla lappvisten inne i fjället. Tjänstemännen kallade kojorna för 'luffartillhåll' " berättar Tage och drar en lång harang om hur kränkta de kände sig. Men ursamerna gav sig inte, de organiserade sig, startade egna sameorganisationer och försökte på all de vis hävda sina urgamla rättigheter. Tage satsade de pengar han kunde avvara på att bygga upp en egen hjord med tama renar och till sist hade han knappt ett hundra stycken som han mestadels höll inhägnade. Han plockar fram några fotografier på hjorden som står längs en snötäckt väg. "De var så fina" säger han. Under hela tiden försökte dock samebyn och lantbruksnämnden med alla medel hindra och störa hans arbete. Veterinärer, myndighetspersoner och andra makthavare gjorde ideliga inspektioner berättar Tage som uppfattade det som rena trakasserier. Även polisen var en ständig gäst som höll noga uppsikt över att han inte släppte renarna utanför inhägnaden. "Till sist sa jag att 'det är väl lika bra att ni bosätter er här, för ni är ju alla fall här varenda dag'. Då blev det lite lugnare ett tag."

Målet var att bedriva en sydsamisk tamrenskötsel i det fria med mjölkning, körrenar etcetera. De hade också under Vapstenbyns och lantbruksnämndens protester periodvis släppt renarna på fjällen under flera år. Till sist tog samebyn saken i egna händer. Sommaren 1981 hade Tage och en annan renägare släppt ut etthundrafyra renar på Lofjället och höll dem under bevakning. Plötsligt dyker en helikopter upp. I den sitter en samebymedlem förutom piloten och de börjar driva Östergrensgruppens renar framför sig. Efter någon mil skingras flocken. Tilltaget polisanmäldes och förövaren dömdes för egenmäktigt förfarande. Men på ett sätt kan man säga att samebymedlemmen tubbats till denna olaglighet av lantbruksnämnden. Tage plockar fram ett kassetband och en bandspelare och placerar den på kökssoffan. "Hör här" säger han och spelar upp en radiointervju från början av 1970-talet med den dåvarande rennäringschefen på lantbruksnämnden. Tjänstemannen säger att det inte är myndighetens uppgift att lösa konflikten, utan att det är samebyn som har ett 'strikt ansvar' för renskötseln inom byns område. Allt i den 'nya anda' av självbestämmande i samiska angelägenheter som den (då) nya rennäringslagen utgick ifrån. Av allt som tjänstemannen säger framgår med glasklar tydlighet att han anser att Östergrensgruppen inte har någon som helst renskötselrätt. Samebyn har i stort sett fria händer att stoppa dem. Den är till och med skyldig att agera. Men han säger inte allt rakt ut, utan döljer sin mening bakom undandligande fraser. Tjänstemannens tal får mig att associera till en replik ur en gammal film (som jag glömt namnet på) om rasförtrycket i Söders USA. En plantageägare fick frågan av sina vita underhuggare vad de ska göra med några upproriska svarta. Plantageägaren är medveten om faran i att vara för konkret. Till sist sa han 'Jag antar att de förtjänar vad som än händer dem'. Och mobben fattade. De log och rusade iväg med vapnen i högsta hugg. Några scener senare fick de svarta 'vad de förtjänade' och dinglade från knotiga träd. Plantageägaren satt nöjd med en houseboy bugande bredvid.

Så illa gick det inte för Tage. Men han och hans kamrat polisanmäldes och åtalades för egenmäktigt förfarande. Anledningen var att de påstods ha gjort intrång på renbetesmarker de inte hade rätt att använda. De frikändes dock i december 1984 eftersom hovrätten ansåg att en 'ursäktlig rättsvillfarelse' låg bakom agerandet. Tage tolkade det domslutet som att han därmed har en renskötselrätt. "Först då återfick jag min identitet" säger han. Det tog trettiofem år. Han och kamraten vann även rättegången 1988 om skadestånd för de renar han förlorat sedan helikoptern skingrat dem. Men båda domarna skulle visa sig vara tämligen värdelösa. Någon möjlighet att i full skala bedriva renskötsel blev det inte, eftersom han inte hade något medlemskap i samebyn. Samebyn bestämmer själv vilka medlemmar de vill välja in och Tage var inte välkommen. Alla överklagande har hittills gått honom emot. Något skadestånd fick han inte heller, därför att den dömde samebymedlemmen var satt i konkurs och saknade pengar. Så trots att han fick rätt – får han ingen rätt. "Nu kräver jag bara att den svenska staten ska respektera gällande domar. Det är mitt trumfkort och det är på det jag existerar". Hemma på gården bredvid huset står några renar i hans inhägnade område och väntar på att få komma ut. När, och om, de släpps ut vet ingen.

En viktig orsak till de inomsamiska konflikterna är hur äganderätten till land och vatten hanterats av staten. Sydsamerna hade sina ägandes lappskatteländ där de bedrev renskötsel. De landen tog staten. Nordsamerna i samebyarna äger ingen renskötselmark alls. De tilldelades all samisk markrätt av samma stat. Ovan odlingsgränsen anses samebymedlemmarna via rennäringslagen ha en mycket stark bruksrätt till all statlig mark samt all privat mark utom inägorna. Lappskattelandsägarna har ingen rätt alls. Den individuella samiska äganderätten ersattes av staten med en kollektiv bruksrätt. Lappskatteländerna ägdes med en rätt som motsvarades av böndernas skattemannarätt, det vill säga samerna hade full äganderätt till sina marker. Att det var så har bland andra fil.dr. Kaisa Korpijaako-Labba övertygande bevisat i sin avhandling 'Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland'. Även Tages förfäder hade ett sådant land och det fanns noga beskrivet i bland annat den norske majoren Peter Schnitzlers 'Grenseexaminationsprotokollier' 1742-1752. Protokollen upprättades inför gränsdragningen mellan Sverige och Norge som fastställdes i 1751 års gränstraktat och de är ett omfattande verk i sju band. "Jag har de flesta" säger Tage. "Där finns distriktsgränserna." Till gränstraktaten fogades Lappkodicillen där samernas renbetesrätt över gränsen reglerades. Lappkodicillens första bihang innehåller trettio paragrafer där villkoren för samernas och renarnas flyttningar, rätten till land och vatten, domsrätten med mera detaljreglerades. Kodicillen gäller fortfarande och har åberopats i såväl det svenska så kallade Skattefjällsmålet i HD 1981 och i det norska Altevannmålet i Høyesterett 1968. Problemet är inte att grundfakta kring äganderätten saknas, utan att texterna och sammanhangen är invecklade vilket öppnar för allsköns tolkningar. "Men vad man måste se upp med är vad som egentligen står. Det är det som är så jobbigt." Han har noga läst och försökt tolka det ena grunddokumentet före och det andra efter under femtio års tid. När han talar kommer orden som direkt ur en lagbok. Paragraferna flyger i luften och det är minst sagt marigt, även för en hyfsat insatt reporter

som undertecknad, att hänga med i de juridiska krumsprången. Särskilt när framställningen kryddas med diverse högljudda kraftuttryck som måste sorteras bort ur hjärnans vindlingar. Tage är frustrerad över att ha läst så mycket, över att ha lagt ner så mycket tid, pengar och kraft på att göra sig förstådd bland sådana som kan en bråkdel av vad han själv vet. Han har gått till botten, och är förvånad och arg över "dessa satans professorer som gör sina egna tolkningar" vilka ofta inte alls stämmer överens med vad han funnit. Och över tid har den ene professorns felaktiga antaganden överlagrats i den nästas avhandling. På så sätt har lögnerna fått ett hederligt ansikte, alltmedan Tage sitter på sina fyra kubikmeter papper av djupare sanning och svär över den livslånga kränkning som blivit en av konsekvenserna. Han tycker att han borde äga allt, men äger ändå nästan inget.

Starten till jakten på rätten var dock blygsam. "Det började med att jag fann morfars lagfart på renmärket" säger han. "Sen fann jag skattebrevet på hemmanet. Då började det klarna." Upprinnelsen till letandet var dels den etniska hemlösheten, men också att Vattenfall på 1950-talet skulle reglera Abelvattnet och Gejmån som ligger en bit från Tages hemställe. Tage fann i morfars papper att de ägde den mark Vattenfall påstod att staten ägde. "Vattenfallsadvokaten satt i köket och sa att våra papper var för gamla. Det blev ett jäkla liv och det slutade med att jag kastade ut karln. Pappa var ju som halvreligiös och tyckte att 'så kan man väl ändå inte göra' men mamma skrattade och sa att det var bra. Därmed förklarade jag krig mot Vattenfall. Sedan tidigare var jag i krig med nordsamerna och de svenskar som kallade mig 'lappdjävel'. Så man fick ju en dålig start i livet" säger Tage och ler. Men bakom leendet finns en bitter ilska. "Det var ingen som tog parti för oss Björkvattenslappar. Vi blev behandlade som vilka 'daro' (svenska nordbor) som helst. Vid vattenregleringen gick alla pengar till nordlapparna. Det var övergrepp på övergrepp." Och han tänkte och tänkte. Kunde det vara så att morfars papper hade blivit så gamla att de inte längre gällde? Naturligtvis inte. Han hade historiskt sett rätt, lappskatteländen ägdes individuellt av enskilda samer. Så var det också med nybyggarnas hemman sedan de fullgjort sina odlingskyldigheter. Och en äganderätt kan inte upphävas bara för att någon påstår att papperen är 'för gamla'. Men då, under 1950- och 1960-talen var Tage tämligen ensam om att ana detta. Det skulle dröja nära femtio år innan hans uppfattningar nådde den akademiska världen och lika lång tid innan några enstaka journalister på allvar försökte tränga in och förklara de dimmiga begreppen för en bredare allmänhet. Vad som nu återstår är att övertyga någon domstol om vad som är rätt och fel i ett mål där dessa återvunna kunskaper lyfts fram på ett adekvat sätt. Och framförallt kanske att få riksdag och regering att fatta att de måste ta tag i saken på fullaste allvar.

Tages son Erik sitter i soffan i vardagsrummet. Han är tjugosju år gammal och kommunalpolitiskt aktiv. "En sak har jag lärt mig. Inom politiken kan man säga vad som helst om vad som helst – utan att behöva stå för något." Han är mycket besviken över hur det fungerar och fundera på att lämna både sitt parti och politiken. Juridik kan också vara hur krångligt som helst, det har Tage dyrköpta erfarenheter av. Det senaste i raden av hans tvister pågår just nu i miljödomstolen i Umeå, och det är en intrikat historia fylld av juridiska spetsfundigheter. Striden gäller äganderätten till marken och vattnet där

Gejmåns kraftstation ligger en bit från Tages hemman. Upprinnelsen till målet var att staten bolagiserade Vattenfall och därmed gällde inte längre de gamla förordnandena för verkets strömfallsfastigheter. Nya förordnanden måste därför meddelas av domstolen. Vid en första anblick tycks det vara en enkel operation, då det enda som egentligen ändrats är att äganderätten överförs från ett statligt verk till ett statligt bolag. Vad som förvandlade det enkla till något mycket svårt var en tjurskallig pensionär som bara gått sex år i folkskola. Tage Östergren och hans fyra kubikmeter papper blockerade alla enkla vägar.

I sin ansökan hävdar Vattenfall AB att bildandet av de fyra berörda strömfallsfastigheterna (varav Gejmån är en) som skedde 1994, vunnit laga kraft. Ingen utomstående berörs varför bolaget ville att ansökan till och med skulle behandlas utan att saken kungjordes offentligt som annars brukligt är. Om inte Tage funnits hade Vattenfall AB förmodligen fått sina nya strömfallsfastigheter registrerade på en gång, så har nämligen skett vid flera andra mål i Norrland. Men Tage protesterade och skrev att 'sökanden äger ICKE fallhöjden i Gejmån, samt vilselett TILLSTÅNDSMYNDIGHETEN.' Han menar att staten stulit marken av hans förfäder. Till stöd för den uppfattningen hänvisar han till en rad rättskällor och omständigheter som bildar en komplicerad väv av juridiska och historiska förlopp. Först hänvisar han till överenskommelsen i 1751 års Lappkodicill mellan Sverige och Norge-Danmark samt 'LAPPMÄNNEN beträffande Weffsna Distrikt Vapstens lappby'. Med det menar han att lappbyns gränser bestämdes och han betonar, helt riktigt, att 'Codicillen är fortfarande i LAGA KRAFT.' Han fortsätter med egendomsskyddet i 1809 års regeringsform § 16 och går vidare in i nybyggarepoken. Enligt ett kungligt brev 6 maj 1817 skulle nybyggarna i Västerbotten och Norrbotten slippa den så kallade skattelösen av sina hemman om de bara fullgjort sina odlingskyldigheter och börjat betala skatt. De skulle 'genast anses och i jordeböckerna upptas som skattehemman.' I klartext betyder de att nybyggarna ägde sina hemman med full äganderätt så snart de gjort rätt för sig. 1873 års avvittringsstadga talar bland annat om att ägobesiktning och fastställande av gamla ägo gränser ska göras *före* avvittringen börjar. Avsikten var att skydda de befintliga hemmanen så att de inte skulle förlora mark vid den följande avvittringen. Det blev aldrig gjort. (Följden blev att fjällborna ovan odlingsgränsen i Västerbotten förlorade cirka 80 procent av sina insynade marker.) Därefter hoppade Tage raskt till Regeringsformen SFS 1994:1483, 2 kapitlet om grundläggande fri- och rättigheter. Han upplyser domstolen om att Sverige inkorporerat den europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna i svensk lagstiftning (1994:1219) som innebär att 'envar fysisk eller juridisk persons rätt till sin egendom SKALL lämnas OKRÄNKT.' Han anser att staten kränkt hans enskilda äganderätt på ett lagstridigt sätt. Som slutkläm citerar Tage europakonventionens protokoll nr 7, Artikel 4, andra momentet som innebär att ett mål kan tas upp på nytt 'om det föreligger nya bevis eller nyuppdagade omständigheter eller om ett grovt fel begåtts i det tidigare rättegångsförfarandet som kan ha påverkat utgången i målet.' Han ansåg sig ha rätt att få lagligheten i Vattenfall AB:s ansökning prövade med stöd av miljöbalkens övergångsbestämmelser till Kap. 24, § 30 och skrev 'beträffande laglighetsförklaring, skall ansökan samtidigt göras omprövning av

anläggningens laglighet'. Dessutom hänvisar han till en tidigare dom i Högsta Domstolen och Vattenöverdomstolen som innebar att 'stadfästelsen av avtalet... skall vara beroende av att denna visas kunna disponeras av sökanden' (det vill säga Vattenfall). Därmed anser han att det finns goda skäl för miljödomstolen att åter pröva äganderätten till strömfallsfastigheten vid Gejmån – innan den registrerar den på Vattenfall AB. De bevis han redovisar för sin äganderätt är lagstadgad åborätt, skattebrev, lagfartsbevis, taxeringsbevis etcetera från 1896 till idag.

Vattenfall AB är dock kallsinniga till denna långa och komplicerade protest. Deras jurist skrev: 'Såvitt förstås av innehållet i de avgivna skrifterna bestrids ansökan, därvid anläggningarnas laglighet synes ifrågasättas. Emellertid omfattar sökandens framställan inte annat än en begäran om förordnande av ny strömfallsfastighet på grund av de förändringar som skett i fastighetsbeståndet i samband med överlåtelsen av anläggningarna från staten till sökanden. För respektive anläggning föreligger sedan länge rättskraftiga tillstånd...' Och juristen har på sitt sätt rätt. Bolaget har lagfart på fastigheten. Samtidigt har Tage detaljerat redovisat att han äger samma mark. "Gäller inte fångeshandlingar i lappmarken, när samma slags handlingar gäller i Skåne. Det är väl samma lag här som där?" frågar Tage retoriskt. "Gejmåns kraftstation är ett kvalificerat svartbygge. Punkt slut!" Hur ska miljödomstolen döma när meningarna går så vitt isär?

Jag bestämmer mig för att kontrollera alla tillgängliga fakta. Hos miljödomstolen i Umeå fann jag två vattendomar samt fyra inbundna böcker med kartor, handlingar, inlagor och synpunkter som följt fallet Gejmåns kraftstation från 1963. Där fanns den första ansökan, ritningar, Vapstens samebys inlagor, bybornas och markägarnas synpunkter, kommunens yttrande och mycket annat. Böckerna och domarna var sammanlagt cirka trettio centimeter tjocka. Ingenstans i dessa papper bevisade vattenfallsstyrelsen att de ägde strömfallet. De bara påstod det. Ändå skrev vattendomstolen redan i den första deldomen 1964 att 'Vattenfallsstyrelsen förfogar ostridigt såsom ägare över den ojämförligt största delen av det strömfall, som enligt ansökningsen skall utnyttjas i kraftstationen'. Hur kunde domstolen skriva så? Att ta reda på hur äganderätten till strömfallet uppstått fordrade ytterligare efterforskningar på lantmäteriet som ligger några kvarter längre ner mot Umeälven i centrala Umeå. Under promenaden tänkte jag mest på undertexten i det jag nyss läst. I stort sett alla lokala intressenter var starkt kritiska till en utbyggnad. Samebyn såg rennäringen hotas, byborna var rädda att fisket skulle förstöras och kommunen var rädd att turismen skulle hindras att utvecklas. Att bygga kraftstation var uppenbarligen ett invecklat företag där en mängd intressen skulle tillgodoses. Väl framme på lantmäteriet plockar några uppenbart rutinerade kvinnor snabbt fram de akter och kartor jag efterlyst. "Det är många som kommer hit och frågar" säger den ena. "Och många vet mycket bättre än vi vad de vill ha. Det verkar som att det är svårt att sluta läsa när man väl har börjat." Tyst tänker jag på Tage och hans fyra kubikmeter och undrar i mitt stilla sinne om det är dit även jag är på väg. Bredvid de akter som damerna plockat fram lägger jag Tages inlagor och en del andra papper som jag fiskar upp ur min plastkasse och börjar korsläsa alla handlingar. Då klarnar historien sakta men säkert. Gejmåns norra sida

gränsade till den delen av fastigheten Ängesdal nr. 1 som Tomas Kristoffersson (Tages morfar) fick lagfart på 10 april 1917. I lagfartsprotokollet står att ansökan gäller 'skattemannarätt' vilket är entydigt med äganderätt. Han beviljades detta eftersom han fullgjort samtliga nybyggnadsskyldigheter gentemot kronan. Vidare noterades att inom området fanns inte något 'strömfall, som avses i Kungl. brevet den 28 december 1822 och Kungl. Kammarkollegii kungörelse den 24 januari 1823'. Av brevet och kungörelsen framgår att kronan kunde förbehålla sig rätt att göra strömnensningar utan att behöva be ägaren om lov. Något tal om kronans äganderätt till ett strömfall var det aldrig fråga om. Det fanns inte ens något strömfall värt att orda om. Trots det avsattes under avvittringen året därpå ett 'utmål' som facktermen lyder för kronans räkning längs Gejmån om sammanlagt 57,50 hektar. Utmålet var det vatten och den omkringliggande mark kronan förbehöll sig rätten till. Utmålet fick namnet Abelvattensåns strömfall nr 1, vilket fastställdes 15 oktober 1918 av Kungl. Befallningshavande (landshövdingen) med stöd av § 7 1873 års avvittringsstadga. I sammanhanget bör nämnas att kronan förbehöll sig rätten till sammanlagt 23 533, 37 hektar vatten inom Stensele-Tärna avvittringslag ovan odlingsgränsen. Protesterna från fjällborna lät inte vänta på sig – och de fick rätt i regeringsrätten eftersom det inte fanns några sådana 'större strömfall' ovan odlingsgränsen i länet, av det slag som avsågs i 1873 års stadga. En del markägare återvann vattenrätten och en del fick tillbaka fiskerätten, medan de som inte klagat naturligtvis inte fick något alls. Det innebar att tre grupper fjällbor uppstod som hade olika rätt, trots att de ursprungligen hade haft lika rätt. Av den anledningen lämnades två motioner till riksdagen med syfte att återställa jämlikheten. Saken diskuterades livligt och åsikterna gick isär mellan remissinstanserna. Vattenfallsstyrelsen ansåg att kronan ändå skulle behålla all vatten- och fiskerätt. Länsstyrelsen och lantmäteristyrelsen ansåg att kronan borde avstå all rätt till de berörda vattnen. I de två likalydande motionerna hemställdes att riksdagen måtte anta lagförslag i enlighet med lantmäteristyrelsen förslag.

Riksdagen biföll motionerna. Konsekvensen av lagen (1926:322) borde därför ha blivit att alla de 23 533, 37 hektar vatten ovan odlingsgränsen som kronan förbehållit sig rätten till *efter 1915*, skulle återgå till de markägare som hade mark som gränsade till vatten. Utmålet Abelvattensåns strömfall nr 1 fastställdes *1918*. Det skulle alltså återlämnats med stöd av lagen. Att den tolkningen är korrekt har bekräftats flera gånger sedan dess, bland annat via justitiedepartementets fastighetsrättsenhet 1976. Kanslirådet Lars K Beckman skrev 'För kronans räkning undantogs dels ett antal strömfall jämte utmål för strömfall och dammfästen dels samtliga större vattendrag. Efter besvär av enskilda sakägare undanröjde regeringsrätten de för kronans räkning gjorda vattenundantagen... 1926 års lag avsåg att få tillstånd likställighet mellan de enskilda fastighetsägarna inbördes... Genom lagen avstod kronan helt och hållet från rätten till vattenområdena.

Nu inträffade något märkligt. Kronan behöll trots lagen ändå utmålet. Det hade ritats in på avvittringskartan med röd penna och enligt anteckningarna vann avvittringen laga kraft 1920 och den så kallade tilläggsavvittringen 1932. Om 1926 års lag efterlevts, borde det rödmarkerade utmålet suddats ut. Samma sak borde ha skett i avvittringsutslaget. Det blev inte heller gjort. Flera

andra ändringar finns noterade, men utmålen finns kvar. Rödpenan användes uppenbarligen med viss urskillning på lantmäteriet.

Än märkligare blev fortsättningen. Lantmäteristyrelsen beslutade 3 januari 1952 att de 'vid avvittring avsatta områden' enligt beslut 15 oktober 1918 ska tas upp i jordregistret som 'särskild enhet'. Dessutom vände sig styrelsen till kammarkollegiet som efter att ha låtit 'kollegii arkiv' utreda saken 'finner att samtliga fastigheter ha jordnaturen krono under allmän disposition'. Det innebar att myndigheterna på eget bevåg, tvärtemot meningen med 1926 års lag, enväldigt beslutade att kronan äger utmålet och vattnet. Och de finner att förvaltare är vattenfallsstyrelsen. Det innebar att Lantmäteristyrelsen handlade som om 1926 års lag inte fanns.

Detta märkliga och uppenbart olagliga förfarande ledde till att vattendomstolen 1964 konstaterade att 'Vattenfallsstyrelsen förfogar ostridigt såsom ägare över den ojämförligt största delen av det strömfall, som enligt ansökningen skall utnyttjas i kraftstationen'.

Så gick det till när staten stal Tages del av Gejmån. Vattenfallsstyrelsens äganderätt, vars ursprung vattendomstolen inte brydde sig om att kontrollera, växte till en absolut sanning i den efterföljande hanteringen. Inskrivningsmyndigheten vid Lycksele domsaga utfärdar 1973 ett gravationsbevis där Abelvattenåns strömfall nr 1 omvandlas till fastigheten Ängesdal 2:1. På beviset står att 'Avstyckning från fastigheten har ej skett' samt 'Ej lagfaren. Fastigheten genom avvittring fastställd 15.10 1918 och upptagen i jordregistret enl. lantmäteristyrelsens beslut 3.1.1952'. Inte heller den myndigheten bryr sig om att kontrollera sanningshalten i det som påstås. Nästa åtgärd blir att förse Ängesdal 2:1 med lagfart vilket fastighetsbildningsmyndigheten vid lantmäteriet i Umeå gör 6 juni 1994. Som ägare anges Vattenfall AB. I samband med det utplånas fastigheten Fräkenviken 1:11 (där kraftstationen ligger) vars mark läggs ihop med Ängesdal 2:1. Därmed hade den svarta stölden tvättats vit. Lantmäteristyrelsen och kammarkollegiet höll med tvättmedlet, vattenfallsstyrelsen stoppade in byken i rättsapparaten och fastighetsbildningsmyndigheten hängde upp den på tork. Därför förlorade också Tage Östergren i miljödomstolen när han hävdade att han äger det forna strömfall. Vattenfall AB visade upp lagfarten och därmed var det klart. "Målet gällde bara huruvida ny strömfallsfastighet kunde anvisas. Frågan om äganderätten kunde inte prövas här" säger domaren Bertil Bondesson där vi möts i domstolens lokaler under mina arkivstudier. När jag börjar tala om att fastigheten tidigare varit ett utmål skakar han på huvudet. Han vet inte vad ett utmål är. När jag säger att det var ett område som kom till under avvittringen säger han: "Jag har aldrig varit i kontakt med avvittringen." Han säger att han arbetat i tjugofem år som domare. Den korta intervjun ställde fjällbornas belägenhet i blixtbelysning. Hur ska de någonsin få rätt, eller ens få en rättvis prövning, om erfarna jurister inte känner till den rättshistoria och de lagar och regler som lett fram till dagens situation? Det tycks vara så att såväl lantmäteriet som domstolar hanterat detta utan att i grunden ha satt sig in i de juridiska och historiska förhållandena. Konsekvensen har blivit att fel har vänts till rätt och mot denna samlade statliga övermakt har sådana som Tage

Östergren kämpat i hela sina liv. Utan att bli förstådda. Utan att få rätt. Trots att de egentligen har rätt. Och det är många som påverkas. Vattenfallsstyrelsens beslut 1952 berörde förutom Abelvattensåns strömfall även Gardsjöbäckens-, Stor-Laisans-, Bjellojurs-, Tärnaåns- och Syterbäckens strömfall. Alla strömfall ligger ovan odlingsgränsen inom Stensele-Tärna avvittringslag och borde alltså ha återgått till fjällbönderna. De utgör dock bara en bråkdel av alla de vatten som borde ha återlämnats enligt 1926 års lag. De vatten som avsågs angavs noga i den proposition som föregick lagen: "...inom Stensele-Tärna avvittringslag Ume älv med bivattendrag, tillhoppa 23 533,37 hektar..." Dessutom angavs i samma proposition (1926:69) alla de 'större vattendrag' inom övriga avvittringslag som också skulle lämnas tillbaka. Inom Vilhelmina är de Vojmån och Ångermanlandälven 'tillhoppa 13 591,02 hektar...inom Sorsele...Vindelns, Tjulån och Juktån, tillhoppa 11 741,53 hektar, samt inom Dorotea...Korpån, 441,93 hektar. (samt)...fallande del av Saxälven, innefattande jämväl vattenområden vid enskilda hemmans stränder, som upptagits såsom kronopark. Det är dessa..vattendrag..frågan gäller.' I akterna på lantmäteriet finns alla dessa vatten med omkringliggande marker ovan odlingsgränsen noga angivna. De röda penn dragen lyser på boksidorna. Det är den skamliga rättsrötans rodnad.

"Det finns ingen som kan föreställa sig hur vi har haft det" säger Tages hustru Astrid. "Det är ju knappt en människa som trott på oss". Hon berättar om alla de år de kämpat tillsammans och hur hon periodvis arbetat oerhört mycket utanför hemmet för att få ekonomin att gå ihop. Alla rättegångar, förlusten av renarna och allt det andra dränerade både plånboken och kraften. Under mitt dryga dygn i deras hem gick hon mellan spisen, köksbordet och diskbänken, höll mig och Tage med mat och kaffe och sköt in små kommentarer medan Tage med hög röst försökte göra sig förstådd. "Vi är ju som ensamma i byn." Något stort umgänge har de inte. "Men vi är ju många i familjen, alltid är det någon som kommer hit." Barnbarnen och barnen springer ut och in under mitt besök Att de står varandra nära i familjen märks på sättet de talar om och med varandra. Umgänget är rakt, öppet och enkelt. "Vi är inte så märkvärdiga" säger Astrid när vi bekantar oss och jag känner mig välkommen. Av Tages berättelser om andra besökare förstår jag att nyckeln till välkommandet är viljan och förmågan att lyssna och att ta dem på allvar. Och många är det som kommit med förutfattade meningar om samer och samiskhet, om äganderätten, om livsvillkoren i allmänhet. Forskare, journalister och andra som stannat ett par dagar och åkt därifrån utan att ha orkat höra vad som verkligen sägs bakom de hårda orden. Kanske stöttes de också bort av de komplicerade sammanhangen och insikten att Tage och familjen för en mycket ojämn kamp och att det är lättare att solidarisera sig med potentiella vinnare än med förlorare. Och hur det än borde vara, är familjen Östergren en högoddsare i rättssalarna. "Värst var de där tjejerna" säger Tage och berättar om några forskare som kom och bodde i lillhuset. "De fattade ingenting."

Jag kan förstå flickorna. Det tog mig flera år att någorlunda tränga in i det mycket komplicerade historiska förlopp av juridik, folkrätt, propaganda, rasism, schablonbilder och offentliga lögner som format dagens konfliktfyllda

situation. "Han är ju som 'våldsam' " sa en journalistkollega som talat med Tage. Och det är sant i den meningen att han lätt höjer rösten och sprutar paragrafer och sin heta ilska som laddats i femtio år. Men bakom den fasaden bor en själ som kränkts längst in i sitt innersta. Och det är en ilska som gått i arv. "När det känts som värst har jag tänkt tanken att åka ner till länsstyrelsen i Umeå och... Bara för att få dem att fatta hur det känns" säger sonen Peter. Hans ögon är hårda och svarta av kallt allvar. Även han har brottats, brutit och bánt. Hans högsta önskan är att få arbeta som renskötare, men han släpps inte in i samebyn hemmavid. Men tidvis har han åkt runt i andra byar i Norrbotten och drängat. Där är han välkommen bland nordsamerna. "Många av dem är mina bästa kompisar." För några år sedan fick hans bror Erik ett erbjudande att flytta till en sameby i Jämtland där han arbetat och blev lovad att med tiden få medlemskap om han först drängade några år. "Det var frestande, jag trivdes ju där. Men så tänkte jag att jag har ju mitt här. Kampen och allt. Jag vill ju föra vidare det farsan och morsan har påbörjat." Han berättar om hur det var när renskötarna i den jämtländska samebyn blev ivriga under arbetet. Då glömde det bort honom och gick omedvetet över från svenska till samiska när de talade med varandra. "De bad om ursäkt eftersom de visste att jag inte förstod, men jag sa åt dem att fortsätta prata. Det kändes så skönt att höra. Det kändes hemma på något vis."

Hemlösheten har numera också fått ett akademiskt ansikte. Eva-Britt Nilsson forskar kring de icke-renskötande samernas situation och i en uppsats konstaterade hon att rennäringslagens utformning lett till katastrof för de icke-renskötande samerna. De befinner sig i en 'långt gången marginaliseringsprocess' och att deras 'rättsliga ställning förnekats' vilket lett till 'betydande svårigheter att hävda sin etniska identitet. Den enskilda rätten till landet har blivit utbytt mot en näringsrätt för ett fåtal samebymedlemmar'. Hennes slutsatser korsbekräftas i en rad andra akademiska uppsatser och avhandlingar. Andrea Amft beskrev och analyserade det samiska samhällets utveckling under 1900-talet utifrån ett etniskt- och ett genusperspektiv.. Hon fann att rennäringslagen delat upp samerna i olika kategorier som 'i praktiken inneburit ett maktmedel med vilket staten har kontrollerat och förtryckt den samiska befolkningen'. Ann-Charlotte Nilssen tog upp samma tema i uppsatsen 'Rätten att vara same' och levererade en svidande kritik mot nuvarande lagstiftning och förhållanden. Hon visar bland annat på att staten förnekat flertalet samer möjligheten att utöva de rättigheter till land och vatten som de egentligen borde ha enligt en rad internationella konventioner om ras- och etnisk diskriminering. En viktig orsak till diskrimineringen är att den enskilda rätten till land och vatten kränkts på ett diskriminerande sätt via rennäringslagens § 1. Paragrafen kräver medlemskap i sameby för att en same ska få utnyttja sina hävdvunna rättigheter. Den rätten bygger på begreppet 'urminnes hävd' vilken är en individuell rätt. Medlemskapet innebär dock en kollektivering av hävden – vilket förorsakat diskriminering genom att det därmed blivit omöjligt att utöva den individuella rätten.

Det var av det skälet som Tage Östergren dömdes till fängelse för tjuvjakt på älg. Hovrätten ansåg att 'Enligt hovrättens mening reglerar rennäringslagen uttömmande vad som gäller om rätten till renbete och därmed förenade birättigheter, såsom jakt, och detta även i den mån

rättigheterna ytterst vilar på hävd. Det kan därför inte komma ifråga att, även om Östergren och medparter tillhör de ursprungliga samesläkterna inom fjällområdet, tillerkänna dem några rättigheter utöver vad som följer av rennärlingslagens regler'. Hans individuella samerätt förnekades därmed därför att han saknade medlemskap i (den kollektiva) samebyn. "Det blev en månad på Sörbyn" säger Tage bistert. Nilssen ställde Tages fängelseedom mot fallet med den icke-samiske man som även han jagat ovan odlingsgränsen med stöd av urminnes hävd. Då fick åklagaren fick bakläxa av både hovrätten och högsta domstolen: 'enär svaranden...måste anses hava på grund av urminnes hävd haft rätt till förevarande jakt, prövade HR:n rättvist ogilla åklagarens talan'. Hennes slutsats blev att 'Det är svårt att se någon anledning till de olika sätten att hantera dessa rättsfall' annat än att det görs skillnad på samer och svenskar. Det strider, menar Nilsson, mot Regeringsformen 2:15 som säger att 'Lag eller annan föreskrift får ej innebära att någon medborgare missgynnas därför att han med hänsyn till ras, hudfärg eller etniskt ursprung tillhör en minoritet.' Vidare ifrågasätter hon om inte rennärlingslagen § 1 strider mot Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna som numera är inkorporerad i den svenska lagstiftningen. (1994:1219) Artikel 14 och tilläggsprotokollet lyder: 'Åtnjutande av de fri- och rättigheter som anges i denna konvention skall säkerställas utan någon åtskillnad såsom på grund av...tillhörighet till nationell minoritet.. Varje...person skall ha rätt till respekt för sin egendom.' Hon för ett långt resonemang som landar i slutsatsen att svenskar och samer behandlas olika, men också att de renskötande samerna i samebyarna har rättigheter som de utanförstående aldrig kan komma i närheten av på grund av den rättstillämpning som etablerats. Det har 'lett till inre strider inom samebefolkningen och till att samerna som inte är medlemmar i samebyn har mycket svårt att ta del av och bevara den samiska kulturen.' Att det inte är bara i Västerbottens fjälltrakter det är så, vidimeras av Karin Mannela Gaup som studerat de icke-renskötande samernas situation i norra Sverige. Hon beskriver utvecklingen i ett litet fjällsamhälle där majoriteten är samer av olika kategorier. Förr räknades de renskötande som 'finare' och de icke-renskötande som livnärde sig på jakt och fiske som 'sämre'. Idag uttrycks skillnaden i 'graden av samiskhet' där renskötarna räknas som mer samiska än övriga samer. Karin Mannela Gaup talar om fenomenet 'allmänningens tragedi', en process som lett till att folk övergår från att handla i pakt med naturen till att handla utifrån egen vinning. Uppdelningen och övergången från en naturabaserad ekonomi där de olika grupperna var beroende av varandra, till en marknadsekonomi där det ömsesidiga beroendet minskat, har lett till en överbeskattnings av naturresurserna. Grundorsakerna till allmänningens tragedi är dels att alla samiska rättigheter knutits till samebyn och dels att rennärlingen mekaniserats vilket kräver större intäkter. För att motverka nackdelarna kan påbud 'uppifrån' i form av lagar och förordningar begränsa skadeverkningarna på lokal nivå. Men då blir konsekvensen ofta en förvärrad situation genom att reglerna 'inte tar hänsyn till den naturliga reglering som fanns i lokalsamhället helt oberoende av formella lagverk och regleringar.' Att rättigheterna knutits till rennärlingen har medfört att 'alla' vill vara med i samebyn, vilket i sin tur medfört att renantalet per renskötare blivit för litet för att skapa tillräcklig lönsamhet. Att de renlösa förlorat merparten av sina tidigare jakt- och fiskerättigheter har radikalt minskat deras naturinkomster.

Dessa förhållande i kombination med införandet av allmän arbetslöshetsförsäkring inneburit att 'rent ekonomiskt lever båda grupperna i princip på arbetslöshetsersättning'. Sammantaget har den svenska samepolitiken splittrat samerna och ställt olika grupper mot varandra. 'För att uppnå en slags gemenskap mellan kategorierna krävs att man löser de frågor som bidrar till den splittring som nu råder...det allra största problemet att övervinna torde nog vara den psykologiska aspekten av vem som är same och inte, graden av samiskhet o.s.v. som är så inrotade i människorna att det stänger möjligheterna för ett nytänkande' avslutar Karin Mannela Gaup.

Ovanstående har också lett till en anmälan om etnisk diskriminering till DO från Fjällbygdens Nybyggarförening och Fjälljägarna som har många icke renägande samer i sina led. De skrev att medlemmarna 'känner sin existens hotad när det gäller historieskrivning, kultur, markrättigheter, jakt- och fiskerättigheter, likhet inför lag och författning samt rätten att leva som värdiga medborgare i en demokrati...Detta innebär att vi känner ett stort utanförskap, vi har alla skyldigheter, men inga rättigheter. På fem sidor gav de en lång rad exempel där de i skarpa ordalag påstod att statens olika instanser systematiskt försökt 'beröva majoriteten av en minoritet deras kultur och historia.'

Vad forskarna och anmälarna beskriver är en fullständig tragedi. "Det är som pågår är ett utdraget folkmord" säger Tage där vi sitter i köket och tittar ut över Björkvattnet. Barnbarnen leker stillsamt i vardagsrummet och Astrid pysslar vid spisen. "Dessutom är det enligt brottsbalken olagligt att försätta en människa i vanmakt. Det är det jag är. I vanmakt." Vanmakten är inte bara hans. En kort tid efter hemresan till Umeå råkar jag av en händelse hitta ett tunt häfte på Västerbottens Museum. Boken handlar om de utanförståendes samernas ställning och kamp för erkännande och innehåller skrivelser och resolutioner från 1967 till 1980 som skickats till riksdagar, regeringar och departement. Allt andas 'se oss, hör oss, erkänn oss.' Men det som bäst fångar frustrationen över fördomarna och okunskaperna är författaren Erik Nilsson-Mankoks vemodiga inledning: "Sörlänningar så kallade, som i en animerad situation sammanträffar med en person av denna etniska grupp, brukar efter några minuter framkasta frågan "hur många renar har ni". För min del faller det sig ej att svara på den anslutna frågan. Men jag skulle kunna svara "har inte sånt. Men strängt taget är det jag som enligt ärvdabalken är ägare till fallhöjden till Stalons kraftverk." Den etiska fallhöjden hos de centrala maktapparater som utsatt dessa människor i marginalen för allt detta, kan naturligtvis inte mätas objektivt. Men subjektivt sett, utifrån de värderingar som åtminstone i högtidliga sammanhang påstås utgöra vårt samhälles fundament, synes fallet vara ett norrländskt Niagara. Samtidigt är det gjorda svårt att göra o gjort. Det samhälle som fanns då, finns inte längre.

Och tiden rinner undan. Rennäringen har gått i stå och fjälljordbrukets saga är all. Fjällnära skogsbruk har förvandlats till något suspekt halvkriminellt. Det enda som växer är naturreservaten som mest tycks reserverats för tillfälliga besökare som vill lyssna till den tystnad som blev avfo (Ikingens resultat. Nu förpackas stillheten i säljande broschyrer, men man kan fråga sig hur tyst det blir om för många lyssnar till lockropen. Då blir även friden ännu en förlorad

naturresurs bland de andra som redan lagts i träda. Man kan också fråga sig vad fjällens människor ska leva på, om de inte får använda vad de har runt knuten. Det var ju just det som var meningen med renskötseln, jordbruket, skogen, jakten, fisket – att naturen skulle ställas i människans tjänst och användas av fjällborna till fromma för dem själva och för samhället. De gjorde det på det sätt de lärt sig under generationer av dagliga erfarenheter, en tyst kunskap som lätt förloras då den bygger på upprepning och överföring genom praktiskt arbete. Via sitt arbete och sina skatter intog de sina platser som effektiva medborgare i samhällsbygget, de var dugliga, betraktades som samhällsnyttiga men förvandlades med tiden till en belastning. Mot sin vilja och utan chans att värja sig. Det är fjällens kanske största tragedi, att många fjällbor känner att deras existens är betydelselös.

På sista raden står också att när den enskilda rätten började kränkas, gick också ett stort stycke människovärde till spillo. Det är sådant som ryms i Tages fyra kubikmeter papper om än själva kränkningen saknar mått. "Nu har de till sist backat en liten bit" säger Tage i telefon en tid efter mitt besök. Han berättar att länsstyrelsen äntligen bestämt sig för respektera den dom från 1986 som han tidigare sa att han 'existerade på'. Innebörden är konkret att länsstyrelsen kommer att avstå från att bränna Tages och de andra ursamernas gamla revvaktarkojor, de som lantbruksnämnden en gång kallade 'luffartillhåll'. För ursamerna är de kulturminnesmärken, något som bekräftar deras existens. Kojorna växer till ett symboliskt laddat litet erkännande på att han och hans familjs öde inte går att helt bortse från.

Det tog femtio år och fyra kubikmeter papper att komma dit.

© **Svante Isaksson**

(Texten är ett kapitel ur boken "När staten stal marken")